

HELTAI GÁSPÁR ÉS A FELEKEZETEK

Időszerű, hasznos és talán az alkalomhoz is illő volna historiográfiai áttekin-
tessel kezdeni mondandónkat. Alapos mérleg elkészítésére azonban itt nincs le-
hetőség, ezért kiindulópont gyanánt csak az utóbbi évtizedek néhány fontosnak
látszó megközelítésmódját villantom fel és értékelem. Az irodalomtörténészek
között meghonosodott módit kétségtelenül Nemeskürty István nagyon olvasmá-
nyos esszéi szabták meg, amelyek közül különösen az első könyvecske volt
rendkívül hasznos, s az olvasókedv felkeltésére kiválóan alkalmas. Ő első mun-
káiban még filológiai kérdéseket is érintve fogalmazta meg Heltai írásművésze-
téről az azóta szinte közhelyessé vált megállapításokat. Ezek szerint a csaknem
minden munkájában idegen nyelvű szöveg átdolgozására vállalkozó magyar író
továbbmegy forrásainál, s olyan írói igénnyel, olyan műgonddal színezi ki törté-
neteit, keresi meg a jellemeket és azok ábrázolásának és beszéltetésének módját,
ami szinte minden esetben valamilyen új minőséget eredményez, ha a fabulákról
van szó, olyat, ami a Boccaccio-Poggio féle reneszánsz novellára jellemző.¹
Népszerűbb kiadások utószavazói, így például a Dacia kiadónál 1979-ben válo-
gatást megjelentető Bernád Ágoston még ennél is továbbmegy, s arról beszél,
hogy a szerző programosan új műfajok meghonosításával tudatosan próbálta vál-
lalni a magyar nyelvű reneszánsz széppróza megteremtésének feladatát.² Ilyen
hangsúlyokkal jelöli ki helyét a 16. századi alkotók világában a Kriterion 1980-
as válogatója, Molnár Szabolcs is. Idézem: „Az olvasás gyönyöréhez szoktatott
polgár pedig egyre inkább elvárja, hogy jámbor keresztyén lelkét szórakoztató
olvasmányokkal nemesítsék. ...Heltai belefedekezik az írás gyönyörűségébe.
Az erkölcsös élet, a munka és a tudás becsületének hirdetése közben Kolozsvárt,
a virágzó polgárvárosban az író derűsebb képet alkot a világról, mint az ótesta-
mentumi átkokat szóró bujdosó prédikátortársai.”³

Tudunk ezt a képet jelentékeny módon árnyaló tanulmányokról is, elsősor-
ban Szigeti Csaba⁴ és Zemplényi Ferenc⁵ dolgozataira gondolok, ám a domináns

¹ Nemeskürty István: *A magyar széppróza születése*, Budapest, 1963. 131. További írásai közül a legjelentősebb: *Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza*, in: Irodalomtörté-
neti Közlemények, 1972. 555-579. (Azóta többször napvilágot látott a szerző gyűjteményes köte-
teiben)

² *Heltai Gáspár válogatott művei*, összáll., bev. tan. és jegyzetek Bernád Ágoston, Kolozsvár-
Napoca, 1979.23.

³ *Heltai Gáspár: Száz fabula. Krónika és egyéb írások*, szerk. és kíséző tanulmány Molnár Sza-
bolcs, Bukarest, 1980. 578. (Magyar Klasszikusok)

⁴ Szigeti Csaba, *A lutheri mozdulat és Heltai Gáspár*

⁵ Zemplényi Ferenc: *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., 1988. (I historia litteraria)

megközelítésen ezek sem voltak képesek változtatni. Szinte magától értetődővé vált tehát, hogy az író Heltairól és világképéről úgy lehet igazán beszélni, ha teljességgel félretoljuk az unalmas és fárasztó teológiai kérdéseket. Mellőznünk lehet ezeket, mondják, hiszen Heltai is ezek félretolásával lett a toll nagy művésze. A helyzetre végtelenül jellemző, hogy még az a Bitskey István is a teológiai kérdéskor legalábbis felfüggesztésében látja a sikeresség titkát, akit pedig igazán nem lehet megvádolni a történeti szemlélet negligálásával. Idézem a fabuláskönyv kiadásához írott utószavát: „A könyv eladhatóságában, kelendőségében annyira biztos volt, hogy még mecénást sem keresett, csak a jámbor olvasóhoz intézte előszavát. Feltehető, hogy az Erdélyben ekkortájt fellángolt református-antitrinitárius hitviták feszültségétől is menekülni kívánt, amikor felekezeti szempontból semleges, az egész protestantizmus által elfogadható erkölcsstanító mesekönyvet kívánt adni a minden bizonnyal szépen szaporodó erdélyi olvasóközönség kezébe.”⁶

Ezekkel a megállapításokkal párhuzamosan ugyanakkor egy másik szálon tovább él a Heltaiban a szenvedélyes és megalkuvást nem ismerő, az egyik felekezetet a másikért bátran odahagyó valláskeresőt és újtót láttató elképzelés, amely a régebbi szakirodalomban legalább az őt és Dávid Ferencet rendre együtt szerepeltető Borbély Istvánig visszakereshető. Emlékezzünk csak arra, hogyan is írta le a jeles monográfus a kerek kövön elmondott prédikációt követő eseményeket: „a nép őt (vagyis Dávid Ferencet) s az ősz Heltait vállára emelve vitte a piaci nagytemplomba, hol egy szívvel-lélekkel áttértek az unitárius hitre. Ekkor jelenté ki Heltai is, hogy újra visszatér az ígét hirdetendő a szószékre s prédikálja az Egy az Istent. Az ősz ember e kijelentése óriási hatású volt. Heltai példáját követték a többi szász prédikátorok, míg a kálvinisták Magyarországra távoztak.”⁷ Ebbe a hagyományba illeszthetően beszél Kőszeghy Péter arról, hogy a szellemi kalandot kedvelő polgár a lázító szellemű Háló kiadásával a katolikus egyház elleni legmerészebb támadást fogalmazta meg a 16. században.⁸ S hogy témánkhoz közelebb lépjünk, ebben a szellemben írja le Nemeskürty István a tudvalevőleg Sebastian Franck művének átdolgozásából keletkezett Dialógus kiadásához írott jegyzetek között az alábbiakat: „Sebastian Franck német falusi prédikátor, majd a szappanmártó iparos és könyvnyomtató a német reformáció szélsőbaloldalán küzdötte végig hányatott életét. Heltai később megismételte Franck lelki fejlődésének állomásait, a lutheránus hittől a szentháromságtagadásig. (Franck újrakeresztelő volt, illetve lett.)”⁹

---

⁶ *Heltai Gáspár, Szász fabula*, Az utószót és a jegyzeteket írta Bitskey István, Bp., 222.

⁷ Borbély István, *Heltai Gáspár*, Bp. 1908. 65.

⁸ *Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből*. Sajtó alá rendezte és a szöveget gondozta Kőszeghy Péter, Bp., 1979. 407. 425-427. (Magyar tallózó)

⁹ *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter munkái*, Sajtó alá rendezte Nemeskürty István, Bp. (Magyar remekírók) Nemeskürty megállapításai figyelmen kívül hagyják Horváth János jóval árnyaltabb,

Majd látni fogjuk, Nemeskürty iménti megállapításainak szinte minden eleme téves, de irodalom és teológia elválaszthatatlan együvé tartozását is demonstrálni akaró dolgozatunk kiindulópontjául mégsem azért választottuk ezt, hogy a helyreigazításban élvezkedjünk, hanem azért, mert Sebastian Franck, ez a nagy német gondolkodó szinte egész életútját végigkísérte, tartósabban van jelen munkásságában, mint Luther után bármely más reformátor, s bár a kolozsvári lelkész és író nem örvendezett ennek, rákényszerült arra, hogy újra és újra foglalkozzék azokkal a kérdésekkel, amelyeket ő és társai vetettek fel. Sebastian Franck ugyanis a Lutherhez csatlakozók azon (a modern szakirodalomban spiritualistának tartott) csoportjához tartozott, amely a legkorábban kérdezett rá a reformáció értelmére, amely a reformációtól várt egyetemes megújulás és újjászületés elmaradását, az egymással civakodó áramlatok kialakulását, az emberek erkölcsi újjászületésének be nem következését a legfájdalmasabban élte meg, s amely csoport számára kérdéssé vált, hogy megőrizhető-e a reformáció alapeszményei, s egyáltalán nem az a sorsuk-e bármiféle eszményeknek, hogy eltorzuljanak és kicsorbuljanak a megvalósulás során.¹⁰ Nem volt tehát újrakeresztelő, sőt az egyik leghíresebb költeményében tételesen előszámlálva, hogy ő nem katolikus, nem lutheránus, nem zwingliánus stb., az újrakeresztelőket is ebben a sorban említi, hogy aztán majd egy 1531-ben írott híres levelében minden későbbi ilyen felfogás számára mintaadóan fejtsse ki, hogy elhibázottnak tartja bármiféle szervezett egyház vagy közösség létrehozását, s legfeljebb az azonos módon gondolkodók láthatatlan közösségében hisz. Nincs mód persze itt még csak felvillantani sem, miképpen küzdött nagy jelentőségű művek egész sorában betű és szellem, test és lélek, külső és belső, ő és új ember – hogy az ő szavával éljek – paradoxonainak feloldásával, csupán azt érdemes megjegyeznünk, hogy a spiritualizmusnak egy olyan eruditus változatát képviselte, amely Erasmus és más humanisták műveinek lefordításával, közmondásgyűjtemények, történeti munkák megjelentetésével jelentékeny irodalmi teljesítményt is magáénak tudhatott. Heltai talán erre figyelhetett fel, s így került kezébe *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról* szóló dialógus forrását jelentő Franck-értekezés, amely az életmű korai szakaszában keletkezett. Ennek az át-dolgozásnak persze szép szakirodalma van¹¹, ám ilyen és sokakat foglalkoztató

---

de mára ugyancsak elavult megjegyzéseit is. Lásd: Horváth János: *A reformáció jegyében*, Bp. 1957. 382-383.

¹⁰ A kérdéskörrel, s a spiritualisták különböző típusaival és személyiségeivel természetesen hatalmas szakirodalom foglalkozik. Távlatos monografikus összefoglalás: André Séguenny: *Les spiritualistes*. Ő nagyon jelentős dolgozatokat írt Sebastian Franckról is, de továbbra is megkezdhetetlen a Christoph de Jung által összeállított biobibliográfia: in: *Bibliotheca Dissidentium*, IV. 1986. 39–119.

¹¹ A faksimile kiadás (Bp, 1951) Stoll Béla¹ által írott kísérő tanulmány mellett még mindig Waldapfel József dolgozata a legfontosabb: *Heltai Gáspár forrásai*, in: W.J. : *Irodalmi tanulmányok*, Bp. 1957. 39-71.

író esetében mégiscsak meglepő módon a legutóbbi időkhöz még senki sem vállalkozott arra, hogy mondatról mondatra összevesse a két szöveget. Egy újvidéki doktorandusz, Utasi Csilla tette meg ezt. Befejezés előtt álló tanulmányának szempontjából legfontosabb megállapítása a következő: nem csupán arról van szó, amit már a korábbi tanulmányok is kimutattak, hogy Heltai az eredeti traktátusból sokkal színesebb dialógust csinál, hanem sok részlet radikális elhagyásával, vagy átírásával teljesen áthangolja az eredeti mondandóját. Mint emlékszünk, Heltainál az a nagy baj részeg és tobzódó emberekkel, hogy teljesen lezülленnek, elszegényednek, a község és környezetük számára is csak terhet jelentenek, s devianciájuk persze azt is jelenti, hogy a vallási közösségnek sem méltó tagjai: nem járnak templomba, csak kornyadoznak a prédikáción stb. Francknál a felsoroltak némelyike csak következményként szerepel, a folytonos védelem leg súlyosabb folyománya nem ez, hanem az, hogy az ily módon érkeiben és lelkében is eltorzult ember teljességgel képtelenné válik az isteni és spirituális szféra érzékelésére és megközelítésére. A spiritualisták szóhasználatával tehát az emberben ott lakozó isteni legyilkolásában vétkesek elsősorban a részegkedők és tobzódók, s minden további csak ennek kevésbé fontos következménye.

Heltai tehát itt egyszerűen félretolta ezt a minden bizonnyal túlságosan szubtilisnak ítélt gondolatvilágot, ám nem tehetette ezt meg azokkal a Kolozsvár utcáin és gyülekezeteiben is megjelenő vándorprédikátorokkal, akik az 1560-as évek végén ebből a spiritualisztikus gondolatvilágból származó, a doktrínát és az életet egyaránt átformálni akaró javaslatokkal léptek fel, s akik őt szenvedélyes ellenlépésekre készítették. Talán az a hipotézis is megkockáztatható, hogy már a fabulás könyv egyes részletei is ezektől a tendenciáktól akarják megóvni a híveket. A leginkább meggondolkodtatónak a negyvenegyedik fabula egészen különös értelmezését tartom. A Petőfit is híres párverse megírására ihlető történet szerint a farkas már-már elirigylő a kutyától a gazdája biztosította jólétét, amikor észre veszi, hogy a nyakán valami felhorzsolta a szőrt. Kérésére a komondor így felel (innentől már idézem Heltait): „Miérthogy igen haragos vagyok, ezért nappal láncon tartanak engemet csak éjjelre szabadon bocsátanak, akkoron az udvaron alá-fel futok, és ha egy helyen nem szeretem háltomat, ottan mást keresek.” Mondá a farkas: „Bátor magadnak tartsad ezt a bódogságos életet, melyet annyéra felmagasztalsz. Énnékem nem kell. Noha nem lehetek igen kevér, és noha borzas a hátom, noha éhséget szenvedek gyakorta, de mindazáltal szabadságban élek. Mind erdőn, mind mezőn szabadon járok. Akkoron lefekszem és felkelek, mikoron én akarom. Senki nem pepecsel a nyakam körül sem láncsal, sem kötéllel. Szabadon vadászok. Ennekokáért menj haza. Én az erdő felé tartok.” Heltai értelmezése a következő: „E fabula ezt mutatja, mely igen örüljön az emberi természet a testi szabadságnak, és mely igen kedvelje a testnek kívánsága szerint való életet. Mindenha arra igyekszik, hogy megmenekedhessék a keresztől és a szolgálatot elkerülhesse. Maga efféle testi sza-

badság és testnek kívánsága szerint való élet nem hasznos az embernek, hanem gonoszára és veszedelmére vagyon. Mert noha szabadon megyen a farkas, de azért mindenkoron félelemben és rettegésben vagyon. Mert tudja, hogy nem menekődhetik, és hogy a csávába vagyon az ő bőrének helye. Ezért jobb az embernek, hogy az istennek akarata és rendelése szerint szolgálatban, munkában legyen foglalatos, az emberi társaságnak megsegítésére és hasznárára, hogy nem mint magának lenne és a testi szabadságban és gyönyörködésben eltunyuljon és elrestüljön. Ha két kapa vagyon, egyiket tegyék a szegre, a másikkal menjenek kapálni. Addig míg ez elvásik és elkopik a kapálásnak miatta, addig a másik is megemésztetik a rozsdától. Ennek okáért jobb az embernek, hogy vigyázzon és hivataljában szorgalmatossággal eljárjon. Mert eképpen megoltalmazhatja a jó lelkiismeretet isten előtt, kinél nagyobb kénc nem lehet az embernek mind e széles világban.”¹² El kell most tekintenünk annak a Steinhöwel eredeti német szövegét is felölelő elemzésétől, hogy az alaptörténetben eszközölt módosítások mennyire vannak összhangban Heltai által megfogalmazott értelmezéssel. Csak azt szögezzük le, hogy maga az értelmezés homlokegyenest az ellenkezőjét mondja, mint a német szerző, akinél a szokásos egy mondatos interpretáló bevezetés így hangzik: „Az édes szabadságról hallgassátok a következő fabulát (Von der süßen Freiheit hört diese Fabel).” De ellenkezik Heltai a teljes 16. századi fabulairodalommal is, hiszen sok-sok kiadás átnézése után sem került elő egyetlen olyan szerző sem, aki ne azt mondaná, amit latinul a legszebben talán Joachim Camerarius fogalmazott meg: „Ostendit fabula nihil esse libertate melius, neque praestantius.”¹³

Ez a radikális szakítás a hagyománnyal és a fabulás könyvek 16. századi gyakorlatával azt sejteti, hogy a kolozsvári szerző valami számára nagyon fontosat mondott itt ki „a testi szabadságról”, továbbá az intézményekben való rendelés szerinti szolgálatról és munkálkodásról. Ennek az önmagában persze kissé mégiscsak rejtélyes kifakadásnak a magyarázataképpen persze idézhetném mindazt, amit Heltai és a spiritualista rajongás viszonyáról a korábbi tanulmányokban már leírtam¹⁴, de mielőtt a korábbiakat legalábbis összegezném, arról az újabb megfigyelésről szeretnék számot adni, hogy az eddig figyelembe vett szövegbázis jelentékeny módon gazdagítható.

Heltai Gáspár imádságaival lehet kiegészíteni az eddigi forrásokat. Az imádságokat tartalmazó kötetről persze régóta tudnak a szakemberek, ám töredékes és nehezen hozzáférhető volta, datálási és nem utolsósorban felekezeti besorolási nehézségei miatt az újabb tanulmányok már szinte nem is emlegetik, s mivel korábban még csak szemelvények sem jelentek meg belőle, egyetlen egy rész-

¹² Bitskey István kiadásában idéztem: 70–72.

¹³ *Historia vitae fortunaeque Esopi cum fabulis... studio Joachimi Camerarii*, Lipsiae, 1544. 209.

¹⁴ Balázs Mihály: *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről*, in: Irodalomtörténeti Közlemények. XCVII.1993.167–196.

lete sem került be az újabb antológiákba. Az egyetlen címlap nélküli példányban Aranka György, majd Benkő József és Mikó Imre jóvoltából ránk maradt és az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményében őrzött Heltai magyarítás szövegének alapja ez alkalommal is egy németországi szerző német nyelvű kötete, s az ebből is adódó értelmezési nehézségeket, illetőleg a kutatás jelenlegi állását a munkát evangélikus imádságos könyvként regisztráló RMNY (az 1970-es évek elején!) a következőképpen összegezte: „Mivel Avenarius eredeti munkája először 1567-ben jelent meg, és Heltai 1569 második felében lett unitárius, ezt a lutheránus imádságoskönyvet e két időpont között fordíthatta, azonban a nyomtatvány papírja a vízjel tanulsága szerint 1570-1574 között készült. (Gebhard Blücher szíves közlése Brassóból.)”¹⁵ Ez az utóbbi megjegyzés is érthetővé teszi a bizonytalankodást. Az RMNY munkatársai nem tudták kézbe venni a kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzött eredetit, s a vízjel meghatározására az erdélyi tételeknél nekik segítkező brassói szakembert kérték fel. Az ötvenes években készült mikrofilm alapján ugyan elolvashatták volna a szöveget, ám részletes elemzés nem lévén feladatuk, ettől eltekintettek, hiszen ilyenre csak nagyon problematikus esetekben vállalkoztak, itt pedig a szakirodalom egyértelműen arról beszélt, hogy a lutheránus Johann Habermann Avenarius könyve volt a forrás, tehát az imádságoskönyv evangélikus szemléletű.

A sajnos csak mintegy fele részben ránk maradt nyomtatvány áttanulmányozása alapján azonban megállapítható, az értelmezési nehézségek kisebbek a fentiekben idézetteknél. A német és magyar szöveg szembeállításának még csak az elején tartva is kijelenthető ugyanis: igaz ugyan, hogy evangélikus szellemű volt a minta, de Heltai szokásához híven ezt alaposan átdolgozta, s az átdolgozás során kihagyta az összes szentháromságra vonatkozó helyet is. Bizonyos tehát, hogy már unitáriusként foglalkozott ezzel a szöveggel. Ráadásul több-kevesebb biztonsággal az is megállapítható, hogy a kiadvány még János Zsigmond idejében megjelent. (Láthattuk, hogy ezt a vízjel vizsgálata is megengedi.)

Az esetleges kétségek eloszlatására hadd idézzek csupán két részletet: „...e mai napon könyörgek tenéked minden keresztyén királyok, fejedelmek, birák, tanácsok és tisztartókért, kiváltképpen a mű méltóságos és becsületes fejedelmünkért, ki e mű megnyomorodott országunknak gondja viselője és oltalmazója, és mű városunkbeli birákért és tanácsokért..., hogy bölcs törvényeket szerezhessenek, és bölcs tanácsokkal a szegény országnak és a mű városunknak nyugodalmot és csendes békességet szörezhessenek, minnyajunknak megmaradásunkra, hogy csendességben élvén az ő oltálmok és birásak alatt a mű keresztyéni hivataljunktban igazán eljárhassunk, szentségben és ártatlanságban” – olvassuk az egyik imában,¹⁶ másutt pedig ez áll: „Én édes istenem, visselt gon-

---

¹⁵ Régi Magyarországi Nyomtatványok.-Res 289. Az RMNY által adott kikövetkeztetett cím: Imádságok a hét napjaira.

¹⁶ *Imádságok a hét napjaira*, D3r.,D4r.

domat, és óltalmaz meg a te szent igaságodban, az igaz hitben, hogy el ne tántorjak és el ne tévelyegjek ennyi sok változásokban, eretnekes és káromló opiniókban, avagy emberi undok vélekedésekben. Oltalmaz meg mindenféle babonáságoktól is és mindenféle bálványozó emberi találmányoktól...”¹⁷

Aki csak egy kicsit is ismeri a 16. századi viszonyokat, az – gondolom – egyetért velem: elképzelhetetlen, hogy Heltai így imádkozzék Báthory Istvánért, az meg egyenesen az abszurdítások világába tartozna, hogy ugyanabban a kötetben a buzgó katolikus Báthorynak az emberi találmányok és a bálványozás ostorozásával kedveskedjen. Az iméntieken kívül még egy mozzanat utal arra, hogy a könyv megjelenését 1570 második felére, vagy 1571 elejére kell tennünk. A hosszas értekezés helyett ismételtlen idéznék: „...Mely igen sokan vannak, kik ellene támadnak a te szent igédnek... és arra igyekeznek, hogy helyében behozhassák a te néped köziben hamis tudományokat, hitságos emberi léleményeket és balványozó tiszteleteket és egyéb héjába való babonáságokat. Meggondolnak titkos álnokságokat, és külemb külemb féle színeket, melyek alatt ügyeköznek elveszteni a te szolgálodat, kik prédikálják és szabadon vallják a te szent igazságodat...Feltátják szájokat mint a nyitván álló koporsók, és ügyeköznek minket elnyelni. Kegyelmes Isten légy oltalmunk és ne bocsáss minket az ő kezekbe...Ments meg münket Úr Isten az üdegeneknek kezéből, kiknek tanyítások haszontalan és cselekedetek hamis, mert nem engednek a te szent igédnek, hogy abból meg tanulnák a jót, melyet cselekedni kellene önékik. [...]

Adj győzedelmet a mi törvény szerént való fejedelmünknek mindazok ellen, kik nem esmernek tégedet, és kik gyűlölik a te szent nevedet. Mert csak te töled vagy az diadalom. És nem áll lovagoknak és hadi szörszámoknak nagy sokaságában...”¹⁸

Úgy gondolom, ugyanaz a fenyegetettség sugárzik ezekből a mondatokból, mint a fejedelmi rendelkezésre ez idő tájt készült Hálóból, annak különösen a végező beszédéből, amely szenvedélyes szavakkal szólítja fel olvasóit (atyámfiai keresztények) arra, hogy ne engedjenek a pápa piléses darabanti fegyverrel, tüzellel és vassal fenyegető nyomulásának.¹⁹ Az imádságoskönyvnek a német szövegmin-táktól független részei azonban még drámaibbnak láttatják a helyzetet, hiszen az előszó szerint a kolozsvári pasquillárok és híveik belülről fenyegetik a közösség egységét. Ezek az állhatatlan hitű, a tébolygást és a csavargást kedvelő forgó doktorok, akik felette való nagy bölcsességükkel kérkednek, akik állhatatlanok (mert ha tük [...] magatok [...] csináltok ma, holnap, vagy két holnappal ezután ugyan tünektek nem jó) folytonosan támadják őt, Heltai Gáspárt, s bizonyosan nyelvükre veszik majd ezt a művét is, amit azért „szedegöttem es e rendre hosztam nagyobb

---

¹⁷ *Imádságok a hét napjaira*, D4v.

¹⁸ *Imádságok a hét napjaira*, E43-F2

¹⁹ Kőszeghy Péter 1979-es kiadásában a 285–290. lapokon.

haszonnak okáért, hogy az együgyü keresztyéneknek lönne valami formulácska, mint dicsérnék naponként az ő áldott isteneket, és mind könyörgenének neki minden szükségben, és mint dicsőiténék buzgoságos lelki háladatoságokkal.” Ő persze azt is tudja, hogy mit fognak mondani ezek a kolozsvári felette igen bölcs kovácsok. Egyfelől majd azt kiáltozzák, hogy „im el bolondult és gyermekké lett az vén Heltai Gáspár, im ismét pápásá akar lönni, hogy uj solosmas bréviárt akar szörzeni, im a szabad keresztyéneket újonnan a pápai körtzbe akarja beszorítani.” Másfelől pedig azzal állnak majd elő, hogy mivel az Isten mindent elrendelt a maga bölcsességéből, nem kell a keresztyén embernek inádkozni, mert aki inádkozik, az valójában kételkedik abban, hogy Isten mindent elvégzett „az ő öröktől fogva való tanácsában”.²⁰ Ez az utóbbi két konkrétum jelentősen megkönnyíti az ellenfelek azonosítását. Felette igen bölcs kovácsokról beszél szerzőnk, s ez eszünkbe juttathatja, hogy a Lengyelországból érkezett, s német nyelvű kolozsvári prédikációiban anabaptisztikus spiritualisztikus tanokkal 1570-ben felépő, majd a várost Heltaihoz írott levele²¹ szerint önszántából elhagyó, de a levél tanúsága szerint főleg Heltai által folyamatosan támadott és bírált Elias Gczmiedelevé névének megfejtésére a legmeggyőzőbbnek az a javaslat bizonyult, hogy fémmel dolgozó ötvös vagy kovács mesterségnéből származhat. (Ezt már Francisc Pall immár csaknem negyven esztendeje megfogalmazta, s általa írottakat Halász Előd is elfogadhatóaknak tartotta.) A Gczmiedelevé névéből eredeztethető tehát Heltai ellenfeleinek egyik elnevezése (felette igen bölcs kovácsok) s ez a régóta ismert levél egy részletével is igazolható. A Lengyelországba visszament prédikátor ebben rendre visszautasította Heltai vádaskodásait azt állítván, hogy kiforgatta szavait. Egyetlen tétel esetében azonban nem teszi ezt, elismeri, hogy valóban tanította Kolozsvárott, hogy isten a bűn oka, s kijelenti, hogy ezzel a nézetével a lengyelországiak sem értenek egyet, s talán az egész földkerekségen sincs olyan ember, aki erről azt tanítaná, amit ő.²² Ez persze ismét csak túlzás, hiszen az elhivatottság bizonyosságára törekvő spiritualisztikus csoportok között fel-felbukkan az ilyen megfogalmazás, szerepel például a Melius által cáfolt Arany Tamás-féle tételek között is.

Teljesen egyértelmű tehát, hogy az imádságoskönyv magyarra fordítójának a belső megvilágosodásra hivatkozó, az örökölt intézményes keretekbe beillesz-

---

²⁰ Az iménti idézetek mindegyike az előszóból való.

²¹ A levél közlése: Samuil Goldenberg: *Frământări sociale și religioase la Cluj oglindite într-o scrisoare din 1571*, in: Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, I-II. 1958–1959. 371–373. Néhány korrekciót javasolt e közléshez Francisc Pall, *Frământările sociale și religioase din Cluj in jurul anului 1570*, in: Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, V. 1962. 17. Ezek hasznosításával adjuk a dolgozat függelékében e fontos szöveg magyar fordítását.

²² E nézetek értelmezéséről az addig született szakirodalom teljes áttekintését adva lásd Pirnát Antal biobibliográfiáját: *Bibliotheca Dissidentium*, XI. 1990. . Némileg eltérő hangsúlyokkal. Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp. 180–181. (Humanizmus és reformáció 14)

kedni nem tudó spiritualisztikus csoporttal kellett küzdelmet vívnia, amelynek tagjai tehát valami hasonlót vallhattak, mint amit Pirnát Antal az említett levél gondos mérlegelése után kibányászott a vádaskodás és apológia torzító rétegei alól. Az imádkozásra kihegyezve ez nyilvánvalóan a kötött szövegek, a lelketlennek tartott, alkalomhoz, időhöz és helyhez kötött formulák elutasítását jelentette.

Heltai egyfelől arról az öt ért vádról beszél, hogy vissza akarná hozni a zsolozsmáskönyvet, másfelől azt rója fel nekik, hogy nem akarnak templomba járni, mert úgy vélik, hogy a templomok építését a pápa találta ki. Mivel a Gczmiedelevélből egyértelműen kiderül, hogy szerzője s a többi spiritualistához hasonlóan nem volt mentes az etikai maximalizmustól, illetőleg tökéletesség eszményétől sem, nagyon valószínű, hogy ilyen típusú érveket mondhattak a Miatyánk és a kötött imaszövegek használata ellenében Heltait a következő kifakadásra készítette: „Tudom, hogy még a Pater Noster tünettek nem jó. Nem hogy valamely jámbornak tanácsa avagy munkája tünettek jó volna.”²³ Érdemes itt arra is emlékeztetnünk, amit pár esztendővel később a területileg illetékes szászok gyulafehérvári zsinatán felelősségre vont székely prédikátorok Tövisi Máté, Temesvári Ambrus, Szigeti Jakab, Erdődi András vallott. A tanítasaikról készült német nyelvű feljegyzés néhány részletét nem csupán azért adom magyar fordításban, mert az ilyen hangoltság szívós továbbéléséről tanúskodik, hanem azért is, mert kifejtettebben látszik tartalmazni mindazt, ami föltehetően Kolozsvárott is vitatéma volt. Ők tehát a következőket mondták:

„Sohasem tanítottuk, hogy nem szabad imádkozni, éppen ellenkezőleg, folyamatosan vigyázásra és imádkozásra tettünk. Elítéltük azonban azt a visszaélést, amely sok fölösleges szó elmormolásában áll, s nem a megindult lélek érzületében. A Miatyánk szavait Musculus szellemében magyaráztuk, aki szerint Krisztus nem azért közölte velünk ennek szavait, hogy mindig ezeket kelljen mondanunk. Niincs azonban ezenkívül egyetlen ennyire fontos és jó szöveg sem, amelyben a lelki és testi szükségletek így meg lennének fogalmazva. A szó tehát önmagában jó, s a baj abból származik, hogy sok ember olyan erősen ragaszkodik a szóhoz magához, mint egy önmagában megálló eszközhöz, s a szónak magának ilyen nagy erőt tulajdonítva valójában nem is érti azt, amint a keresztvizet is sokan használják betegségek ellen. Egyetlen egy olyan parancs vagy példa sem ismeretes azonban, amely előírná, hogy a prédikáció előtt és után el kell mondani. Most az történik hogy miután különféle szükséges dolgaiért imádkoznak, majd a fejedelmekért és a betegekért könyörögnek, továbbá különféle további javakért, végül aztán mindezt a Miatyánkkal zárják be, mintha a megelőző könyörgések nem lettek volna elég hatékonyak. Láthatod hát, miként csinálnak bálványt és érdemet a szavakból. Ezekre illenek Krisztusnak a

---

²³ *Imádságok a hét napjaira, Ar.*

Máté 15-ben olvasható azon szavai, hogy a nép szájával közelget hozzám és ajkával tisztel engemet, de szíve távol van tőlem.

Amint hogy Isten a mi Atyánk és az is marad, de hát hol van az ő tisztelete, ha nem tőle vagyunk, s nem az ő lelke vezérel minket. Róm.4. Galat.4. Azok azonban, akik tőle születnek, nem vétkezhetnek, mert az Istennek magva lakozik bennük. Márpedig minden imádkozó és a Miatyánk azon szövegének minden elmondója, hogy szenteltessék meg az ő neve, ezt Isten és az ő természete ellenében teszi, mert a szavakban kinyilvánított tisztelet ellenére nem szűnik meg bűnös és becstelen életet élni. Azt mondják, jöjjön el a te országod, de hát ezzel éppen hogy ellentétesen cselekszenek, s hallani sem akarnak az igazságságról és a Miatyánk további pontjairól sem. Summázva egy ember adott gondja és baja mutatja meg, hogyan és mikor imádkozzon, amint hogy meg is van írva, hogy hívj engem viszontagságod idején, az Ap.Csel 4-ben pedig az áll, hogy egy szívvel és lélekkel felemelték szavukat, és azt mondták, Urunk, te vagy az Isten. Tehát nem a Miatyánkot mondták. De sokan vannak, akik ezt mondják el, mielőtt nyugovóra térnek, de semmit nem gondolnak az istenfélelemmel. Nem elegendő tehát a Miatyánk, ha a szentírás ellenében cselekszik valaki, mert az Isten nem hallgatja meg azok imáit, akik a szentírás ellenében cselekszenek. Annak imáját, akinek véres a keze, s amint Jakab első fejezetében meg van írva azokéét sem, akik gonoszat és rosszat kérnek. S jóllehet mi tiszteljük a Miatyánk szavait, nem teszünk különbséget ima és ima között. Ostobaságnak tartjuk továbbá úgy vélekedni, hogy a Miatyánk szavait akkor is meghallja az isten, ha nem a szívünkben lakó áldozattal mondjuk el. Illés igaz keresztyén volt és az Isten meghallgatta imáit. Nem akarok cívódni azon, hogy milyen módon imádkozott. Csak arra kell ügyelnünk, hogy szavaink in spiritu et veritate, lélekben és igazságban fogalmazódjanak meg. Számomra az ima akkor hasznos, ha komoly és igaz.²⁴

Nem csupán teoretikus gondolatok, hanem az egyházi életre, bizonyos tekintetben a közösség szerveződésére vonatkozó spiritualisztikus posztulátumok is megfogalmazódtak tehát Kolozsvárott, s mivel Heltai magyar nyelven vitatkozik velük, bizonyosan nem csupán a szászok soraiban. Heltai minden szavából kitetszik: állhatatlan, regulázhatatlan, örökmozgó embereknek tartja ezeket, akik jellemzésénél állandóan visszatérően a csavargás, szabados tébolygás toposzaival él. Közismert, s a Gczmiedelevélből is kiderül, hogy többségük számára egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy a keresztyén ember hivatalt vállalhat, tehát részt vehet akárcsak a városi magisztrátus munkájában is. Egy világ választotta el őket tehát attól a mentalitástól, amit Heltai képviselt, aki mindezt a közösségre is veszélyes szabadosságnak tartotta, s akinek mintaképe a hivata-

---

²⁴ A német nyelvű szöveget közölte: Pirmát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp. 1961. 139–140.

lában lelkiismeretesen tevékenykedő ember volt, aki, mint láttuk a fabula értelmezésében, nem élvezkedik a testi szabadságban, és nem tunyul el a rest gyönyörködésben. Nem a rozsdától megemészített kapa ő, hanem az a másik, amely a kapálásnak miatta kopik el.

Dolgozatunk indításához visszatérve, számunkra másodlagos kérdés, hogy vajon már e fabula megjelentetésekor, 1566-ban is Kolozsvárott felbukkanó tendenciákkal vitázott-e Heltai, amikor az idézett mese rendhagyó értelmezését megírta. Ezt persze egyáltalán nem tarthatjuk kizártnak, hiszen köztudott, hogy az antitrinitarizmust szerte Európában átjárták ezek az anabaptisztikus és spiritualisztikus tendenciák, s hogy ez mennyire erőteljesen jelentkezett Lengyelországban. Másutt hosszan elemeztem, hogy maga Dávid Ferenc hogyan tartotta fenn a folyamatos kapcsolatot ennek az áramlatnak olyan szenvedélyes műveket képviselőjével is, mint amilyen Grzegorz Pawel volt, s hogy a legvilágosabban a *De regno Christi* c. mű *Notae membrorum regni Christi* c. tételesorában ragadható meg az ő viszonyulása mindehhez. Ennek lényege az volt, hogy nem utasította el ezeknek az embereknek a törekvését a tökéletesség elérésére, ám a megfogalmazások polémikus élét igyekezett lefaragni, s mint a tételek bevezetőjében olvashatjuk, kiinduló ponttá tette a *quoad fieri poterit* (amennyire lehetséges) szempontját.²⁵ Sohasem fogalmazta meg tételesen, mik is szabják meg ezeket a lehetőségeket, de világos, hogy a nagy ügy, az igével összhangban lévő és ésszel is belátható helyes istenismeret dolgában való előrehaladás ezek közé tartozott, s persze azoknak az intézményeknek az óvása is, amelyeket sikerült ennek szolgálatába állítani. Aligha kétséges azonban, hogy a már csak a lengyelekkel és Európában másutt föld alá kényszerített módon élő szentháromságtagadókkal való kapcsolat ápolás jegyében is olyan lépéseket tett még maga az antitrinitárius vezérkar is, amelyeket Heltai nehezen helyeselt. Szinte lehetetlen például az, hogy igenelte volna olyan kiadványok megjelentetését Gyulafehérvárott, mint amilyen az *Antithesis Pseudochristi cum vero illo ex Maria nato*²⁶ volt, amely töményen tartalmazta a fentiekben felvillantott tanokat. Könnyen belátható, hogy az ezekben a tendenciákban testet öltött radikalizmus legalább olyan veszedelmesnek tűnhetett számára, mint a szorosabban vett szentháromságdogma elutasítása. Sőt még veszedelmesebbnek, hiszen a bennük megfogalmazott követelmények gyakorlati konzekvenciái szinte kézzel kitapinthatóak voltak. Hajlok tehát arra, hogy a nagy kolozsvári nyomdász késői csatlakozását az unitáriusokhoz ezzel hozzam összefüggésbe. Ismeretes, hogy Károlyi Péter óta gyakran rágalmazták meg Heltait azzal, hogy a kolozsvári plébánosságért hagyta oda a református hitet, és lett unitáriussá. Ez egészen bizonyosan nem igaz. Az eddigiek alapján inkább úgy fogalmazhatnánk, hogy a nagy kolozsvári író és nyomdász akkor

²⁵ Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, 162–189.

²⁶ Az említett tételeket és ezt a ritka nyomtatványt közöltük is: Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, 223–229.

csatlakozott az unitáriusokhoz, amikor ennek az áramlatnak a dogmatikájából kikoptak azok az elemek, amelyek akadályai lehettek a hivatal szerinti szorgoskodásnak, amikor a város vezetőinek és lakosságának többsége is azzá válván e két közösség szolgálata a legtermészetesebb módon kapcsolódott össze. Mint a Háló bizonyítja, ekkor nagyon gyorsan olyan unitáriussá vált, aki könnyű tollú író lévén kivételes szemléletességgel tudta ecsetelni a szentháromságtan égbekiáltó ellentmondásait. Bármily szenvedélyesen beszélt is azonban ott arról, hogy a pápások megfosztják az embereket a józan eszük használatától, azt nem merném állítani, hogy az akadályokat nem ismerő és az egzisztenciát is kockára tevő keresés vált volna életprogramjává.

Nem jutott most idő arra, részletesebben szóljak magáról az imádságoskönyvről. Bár a szorosabban vett szövegvizsgálat még a kezdeténél tart,²⁷ annyi bizonyosan megállapítható, hogy az eredetit nagyon erősen átformálva retorikai-nyelvi szempontból is jelentékeny művet tett le az asztalra. Hadd emeljem ki most csupán mentalitástörténeti szempontból is jelentős, a kiadványban apró betűvel szedett dörgedelmeit, amelyekkel talán Enyedi György prédikációira is emlékeztetően az alkalomhoz illő fegyelmezett magatartásra, rendre és fegyelemre inti kolozsvári polgártársait. A kiadvány elején egy mintát olvashatunk arra, mint kelljen imádkozni a keresztyén embernek, midőn az egyházba megy. A német szöveg nagyjából pontos lefordítása után a következőt olvashatjuk:

„Eképen imádkozzál keresztyén ember az uton, mikor mégy az egyházban, a keresztyéni gyülekezetnek helyére. És ezekről elmélködjél és gondolkodjál, ne hoaz allá s fel, ne csacsogj gonosz társasággal héába való dolgokat az uton, senkinek botránkozására ne szömlelkedjél, se lepiél, se cziffrazzad magadat. Es a kegyelmes isten örül rajtad. És felgerjeszti szüvedben a lelkü örömmek tüzét és megkostoltatja veled a mennyei boldogságnak idességét, melyben mostan is a szent angyalok ezen módon dicsérik és magasztalják szünetlen az áldot Istent és az ő áldott bárányát a mü urunk Jézus. Mint Szent Dániel próféta és Szent János mondja, Dániel 7.9. Apocal.5.7.14.15²⁸

Ugyanilyen tanács olvasható azután is, hogy a német szöveget nagyjából egészében követve megtanította, miképpen imádkozik a keresztyén ember az Istennek a kegyelemnek és az imádságnak lelkéért:

B4r. Igy és ekképpen kel az jámbor keresztyénnek esedezni és könyörögni az Istennek, midőn az egyházba bement. És nem kell ott a predicationak előtte valami hitságos dolgokat cselekedni. Mint hogy némelyek allá fel vigyorognak és

---

²⁷ A vizsgálatot megnehezíti, hogy Johann Habermann (Avenarius) német imádságoskönyvének korai kiadásából nincs példány erdélyi és magyarországi könyvtárakban. Másfelől azonban megkönnyíti, hogy a szerző életművéről friss és részletes könyvészetet is közlő monográfia áll rendelkezésünkre: Traugott Koch: *Johann Habermanns „Betbüchlein“ im Zusammenhang seiner Theologie. Eine Studie zur Gebetsliteratur und zur Theologie des Luthertums im 16. Jahrhundert*, Tübingen, 2001. (Beiträge zur historischen Theologie 117)

²⁸ *Imádságok a hét napjaira*, A4v.

kandálnak cifrázván magokat egyéb jámboroknak botránkozására. Avagy egybe ülven ag szot vernek méglen a predicacio elérközik, és semmiből ne gondolják meg, micsoda vagy on elöttek, avagy mire gyűltenek legyen oda a keresztyéni gyülekezetnek helyére. Vay ki röttenetes Krisztus urunknak mondása Mat. 18. Az embereknek számot kel adniok még minden hivságos beszédekről.²⁹

A megszokott szemléletességgel beszél, de mégiscsak csupán fegyelmez és dörge delmez, mondhatnánk. Szerencsére azonban nemcsak ezt teszi, hanem helyenként roppant erős és elmélyült spiritualitásról tanúskodó mondatokban magyaráítja a német szöveget. A hazai protestantizmus első nyomtatásban megjelent, s egyben unitárius imádságoskönyvét megalkotva olyan imákat tett közzé, amelyek Borbély István szerint „ma sem volnának hatástalanok.”³⁰ Erről azonban célszerűbb lesz akkor szólnunk, ha a töredékesen ránk maradt szöveget végre megjelentetvén az olvasó ellenőrizni is tudja megállapításainkat.

Függelék

ELIAS GCZMIEDELE LEVELE HELTAI GÁSPÁRHOZ (Fordítás)

Igen Tisztelt Gáspár Úr, nagy örömmel értesültem arról, hogy kedves feleségével és gyermekeivel egyetemben jó egészségben van, tudatom, hogy Isten kegyelméből én is jó állapotban vagyok, Isten legyen segedelmünkre továbbra is. Ámen.

Bizonyára elcsodálkoztak azon, hogy titokban távoztam, hogy nem vettem búcsút sem a praeceptortól, sem a testvéremtől. Mindez nem ok nélkül történt, hanem azért, hogy távozásom ne legyen oka bármiféle tumultusnak, vagy felfordulásnak, mert aggódtam az ilyenek miatt, mivel tudtam, hogy a nép nem akarna elengedni engem. Egyesektől ugyanis arról értesültem, hogy ők mindent meg akartak tenni távozásom megakadályozására. Ezért határoztam el tehát, hogy senkivel sem közlöm, mikor és hová megyek, így akarván elkerülni, hogy egyházatokban skizma és szakadás következzen be. Senkivel sem szabad ugyanis közölni azt, amit titokban akarunk tartani. Ha akarjátok, ebből is láthatjátok, hogy mennyire önkényesen és jogtalanul bántatok velem, amikor az egyház perturbátorának vagy felforgatójának neveztetek, hiszen én egyházatok békéjének megőrzése érdekében titokban és nem éppen tiszteletre méltó módon, de mindenfajta felindulás nélkül hagytalak el benneteket és távoztam el Isten ke-

---

²⁹ *Imádságok a hét napjaira*, B4r.

³⁰ Borbély István, *Heltai Gáspár*, Bp. 1908. 56.

gyelméből Krakkóba. Tehát nem álltam be Váradon szücsnek, amint Conradnak írtatok, és senkihez sem szegődtem el bármely kézműves mesterség megtanulására, jóllehet egy szücs mesternél valóban jártam Kolozsvárott, s valóban megkértem őt, hogy segítsen a mesterség megtanulásában. Ezt azonban nem gondoltam komolyan, ez csak próba volt arra, hogy megtudjam, kész-e szolgálatomra lenni. De ő csak akkor akart szolgálatomra lenni, ha elmegyek vele a házához is, s a továbbiakban ott keresem fel. Én azonban nem mentem el a házához, mivel nem volt kedvem ott maradni. Ami pedig a Conrádhoz írott dolgok közül azt illeti, hogy engem kitéttetek a prédikátorságból, tudjátok meg, hogy egyáltalán nem neheztélek ezért rátok, s szívből mondom, hálás vagyok Istennek, s ily módon nektek is, hogy nem prédikálok. Nagy belső fájdalmat okozott nekem ugyanis a prédikátorság, ezért szívesen váltam meg tőle. Lelkiismeretem ugyanis azt sugallta nekem, hogy az Úr nem a prédikálásra küldött el engem. Ezt az el nem küldést úgy kell érteni, hogy még sajnós nincs meg bennem a léleknek az a belső tanúságtétele, amely megmutatná, hogy betű szerint bizonyosan cáfolhatatlan tanításaitok Istenről és a keresztségről valóban igazak. Isten kegyelméből még csak addig jutottam, hogy belátom, Istenre és a keresztségre vonatkozó tanításaitoknak valóban igazaknak kell lenniök, hiszen az írás alapján nem cáfolhatók. De e történeti hit és külső ismeret mellett Isten lelke belső tanúságtételére is szükség lenne annak elfogadásához, hogy amit írásaitok hirdetnek, azt bizonyosságnak tekintjük, s ez nincs így. Mivel tehát a külső ismeret mellett az Isten lelke által elnyert belső tanítás kinyilatkoztatására is szükség lenne, s ezt én még nem leltem meg, szívesebben váltam meg a prédikálástól, mintsem hogy azt tanítsam, amiben nem vagyok biztos. Mert, amint Pál mondja, senki sem tudja, mi lakozik Istenben, akibe nem költözött be Isten lelke, s nem ismerheti meg Istent, még ha minden írást elolvasott is, s a teljes Bibliát kívülről tudja is. Mert a betű megöl és a lélek megelevenít. Ezért hát nekünk keresztyéneknek minden időben a szent lélekért kell könyörögnünk, Istenhez, a kinyilatkoztatás és a bölcsesség lelkét kell kérnünk tőle, amint hogy Krisztus meg is ígérte, hogy megkapjuk azt, amidőn ezt mondja. Hogy ne adná meg Isten az ő lelkét azoknak, akik kérik tőle. Nem kell a pápistákkal káromolnunk az Istent és azt mondanunk, húzódj be egy sarokba, s várj egy ideig, amíg az afflatus meg nem érkezik, Krisztus is azt mondja, hogy ha imádkozni akarunk, menjünk a hálószobánkba, vagy vonuljunk egy sarokba, oda, ahol senki sem lát minket, imádkozzunk és várjunk arra, hogy meghallgatást nyerjünk. Hasonlóképpen prédikáltam Kolozsvárott is, s Isten úgy akarta, hogy ezt veszély nélkül megtehessem, mert Istennél mindennek oka van. De kérek titeket, hogy ezt a levelet, illetőleg az itt leírt érzületet, továbbá hitem gyengeségét ne hozzátok az emberek tudomására, hogy elkerüljük a haragot. Én pedig állhatatosan könyörgök Istenhez, hogy erősítse meg hitemet, s hogy ezt veletek is tegye meg. Hiszem, hogy a mindenható Isten az ő lelke által ismét összekapcsolja majd szíveinket, s hogy majd szívből, szívünknek minden melegével és tetteinkben is megnyilvánulóan fogjuk majd szeretni egymást az igazságban

és nem csupán szavakban, amint ez a világban történni szokott. Így kell tehát azt is érteni, hogy arról kell prédikálnunk, hogy az embereknél mindennek közösnek kell lennie. Ennek ugyanis magából a szív melegéből kell erednie, amint hogy ezt is prédikáltam a gyülekezet előtt. Nem azt prédikáltam tehát, hogy mindennek közösnek kell lennie, hanem azt mondtam, hogy ennek szabad elhatározásból kell történnie, s ez nem lehet kikényszerített dolog. Megírtam ugyan nektek, hogy a keresztyéneknél mindennek közösnek kell lennie, de a továbbiakban semmit sem tettem ennek előmozdítására, s nem is prédikáltam ezt a szószéken (ebben az estben ugyanis ellentmondtam volna saját magamnak, hiszen korábban nyilvánosan megvallottam a gyülekezet előtt, hogy egyetlen igaz prédikátor sem taníthat olyat, amit az apostolok egyike sem tanított, már pedig ők nem tanították, hogy mindennek közösnek kell lennie, s nincs is erre vonatkozó parancs), s ha tettem ilyet, csupán azért tettem, hogy eltiltsatok a prédikációtól, aminek okát az imént hallottátok. De semmiképpen sem akartam olyan közösséget, mint amelyet a testvérek Morvaországban alapítottak, hogy ti. mindenkinek el kelljen hagynia házát és udvarát, s hogy mindent el kelljen adnia, amint erről itt Krakóban értesültem a testvéreitektől. Hiszen úgy is létre lehet hozni keresztyén közösséget, hogy mindenki megmarad a sajátjában. Az Isten szerelmére kérek tehát benneteket, hogy ne vádoljatok engem ilyen keményen az emberek előtt, s ne nagyítsátok fel a dolgot, hiszen világos számotokra, hogy miért fosztottak meg a prédikálástól. Azt írtátok Conradnak Krakóba, hogy én még a következőket is prédikáltam, a házaspároknak, amint ti fogalmaztok, nem kell hűségesküt tenniük egymásnak, hanem ha egy ideig együtt akarnak lakni, akkor jó ugyan, ha tartózkodnak a mással való együtt hálástól, de ha nem, akkor nem kell magukat esküvel kötelezniük erre, mert ez úgymint lehetetlen. De az egész gyülekezet tudja, hogy én ezt nem mondtam. Csupán azt mondtam, hogy Krisztus megtiltotta a házastársak közötti esküvést amikor azt mondta, hogy legyen a ti beszédeitek igen, igen és nem, nem, és ami e fölött van, az a gonosztól van. Ha egy keresztyén szűz igent mond arra, hogy akar valakit, azzal már hűségesküt is tett, a továbbiakban nem kell esküdöznie, mert Isten szava ezt megtiltja. Ezután, hogy a török lenne a legnagyobb felsőbbség a földkerekségen, ezért senkinek sem szabad ellene harcolnia. Én ezt nem mondtam a prédikációmban, s jóllehet írtam ilyesmit nektek, ám annál inkább okotok lenne aziránt tudakozódní, hogy később miért is nem tanítottam azt. Nem említettem tehát egyetlen szóval sem a felsőbbséget a prédikációmban, ti pedig mégis azt írjátok, a ti szavaitokat használva, hogy vad dolgokat kezdett el prédikálni már hivatala kezdetén, s e vad dolgok közé soroljátok a felsőségre vonatkozó hittételt is, s azt mondjátok, hogy az itt következő szavakkal prédikáltam az alábbiakat: A keresztyéneknél mindennek közösnek kell lennie, s senki sem mondhatja jó lelkiismerettel, hogy ez a pfennig az enyém. Sohasem mondtam ezeket a szavakat a szószéken, amint ezt az egész gyülekezet tanúsíthatja. Az viszont igaz, hogy azt prédikáltam, Isten a bűn oka, s be is bizonyítottam. De hogy én ebből arra a következtetésre jutottam volna, amit

ti mindjárt mellé helyeztek, vagyis, hogy mindenkinek aszerint kell tehát cselekednie, amire Isten teremtette, s aki házasságtörő és parázna, az az is kell maradjon, s így kell várnia Isten büntetését, itt e földön az egy időre szólót, s a túlvilágon az örökké tartót, hogy tehát ez utóbbi szavakat hozzátettem-e valamelyik prédikációmban, nem tudom, a hallgatóság bizonyosan tudja. Azt sem tudom, mondtam-e azt, amit ti hozzáteszték, hogy ezért mindenkinek engedelmeskednie kell. Azt bizonyosan tudom, hogy beszéltem az ember megromlott természetéről, s hogy azt mondtam, az ember alapvetően megromlott, vagyis hogy önmaga nem tudja jámborrá és igazzá tenni magát, aki tehát parázna, annak egészen addig annak is kell maradnia, amíg az Isten meg nem változtatja és jámborrá nem teszi, mert senki sem lesz önmagától jámborrá. S ha az Istenben nem változik meg, s a kegyelem útján a paráznából nem válik tisztává, akkor bizony bekövetkezik rajta Isten büntetése, itt az időleges, odaát az örök, s ő nem alkudozhat Istennel, s nem kérheti rajta számon, hogy miért nem bocsátott meg neki. S ha nem is mondtam ott ezeket a szavakat, ez volt a véleményem, s a nép is így értette ezt. Hogy tehát Isten a bűn oka (amit ilyen értelemben vallok), ebben nem vagyok egy véleményen az itteni testvérekkel sem. De bizonyára senkivel sem az egész földkerekségen. Isten bocsásson meg nekünk, s teremtsen közöttünk egyetértést az ő nevében a Jézus Krisztus által. Ámen. Ami személyemet meg természetemet illeti, be kell ismernem előttetek, hogy nyughatatlan módon élek és cselekszem, nem tudom, mit kezdenék magammal, semmihez sincs igazán kedvem. Most Conrad Eisenschneiderre várok, aki barátom az Úrban. Jártam az innen 36 mérföldre lévő Lublinban, mert a testvérektől jár nekem egy bizonyos összeg, amit visszaérkezéséig meg kell kapnom. Mivel Németországba ment, aligha érkezik vissza húsvétra. A testvéreknek visszatérésemnek itt csak ezt a két okát neveztem meg, a felsőbbség és a vagyonközösség dolgát, s nem érzem, hogy tőlem eltérően vélekednének. Hiszen é két hitcikkely miatt tetek le, emeltek ellenem vádat a kolozsvári magisztrátus előtt, s az megtiltotta, hogy ezeket akár nyilvánosan, akár titokban tanítsam. Ami a testvéremet illeti, nagyon kérlek benneteket, ruházzátok őt fel, s ne követeljétek tőle, ami esetleg tőlem jár nektek, mert azt írta nekem, hogy olyan rongyosan jár, mint aki az akasztófa alól szabadult, s arra kér, hogy ha én időközben szücs mester lettem, akkor küldjek neki egy szűrt, mivel ő nagyon fázik. Ez nektek is károtokra van, hiszen megígértétek, hogy felruházzátok, én pedig olyan szegény vagyok, hogy nem tudok neki szűrt venni. Ti pedig tisztában vagytok azzal, miképpen kell keresztyén módon cselekedni. Ezzel ajánlak benneteket Istennek, a mi Urunknak.

Kelt Krakkóban 1571. február 28-án.

TÓTH ZSOMBOR

A HELTAI-GALAXIS.
ÍRÁS/TUDÁS, MENTALITÁS ÉS TRADÍCIÓ
HELTAI GÁSPÁR
TÖRTÉNETÍRÓI MUNKÁSSÁGÁBAN
(Esettanulmány)

I. A margináliák bizonyága

Marshall McLuhan a Guttenberg-galaxisban azt az alapvető kulturális, mentális, szellemi és életvitelbeli meghatározottságot mutatta fel, ami a nyomtatás megjelenésével és elterjedésével alakult ki az európai kultúrában. Felismerése szerint a tény, hogy életünkben és mindennapjainkban nyomtatott szövegek állandó vizuális jelenléte és befolyása irányít, nemcsak olvasói/fogyasztói habitusunkra van hatással, hanem gondolkodásmódunkat, valóságpercepciónkat, kommunikációs stratégiáinkat, egyszóval egész egzisztenciánkat is jelentősen alakítja.¹ Amennyiben a középkor és reneszánsz kultúra különbségeit a „korszakváltás” alakzatával írjuk le, miközben valójában mentalitásbeli, életvitelbeli, kulturális különbségeket szemléltetünk, fel kell ismernünk, hogy a korszakváltás ténye igen nagy mértékben a nyomtatás, a nyomtatott könyv megjelenésével függ össze. A nyomtatás mint kommunikációs és információforgalmazási lehetőség, mint *média*, alapvetően befolyásolta az írásbeliség–szóbeliség egyensúlyviszonyát, az életvitel szellemi dimenziójában felülírta azokat az alapvető magatartásmintákat, mentalitásokat, amelyeket korábban a középkori kultúra nevelt bele az individuumba.

Ebből a perspektívából kap kimagasló jelentőséget Heltai Gáspár írói és nyomdászai tevékenysége, hiszen túl a mindenkor méltatott művelődéstörténeti, kulturális, szellemi teljesítményein, meghatározó módon járul hozzá a kora újkori erdélyi kultúra sajátosságainak kialakulásához. A kolozsvári nyomda működtetésének így tehát nemcsak vitathatatlan művelődéstörténeti, konfesszionális és politikai, hanem antropológiai jelentőséget is kell tulajdonítanunk. Ugyanis a Heltai-nyomda nemcsak a korszak lehetőségeihez képest biztosított minőségi és változatos könyvtermést, hanem igyekezett a változó preferenciákat mutató olvasótábor

---

¹ Vö. McLUHAN, Marshall, *Galaxia Guttenberg. Omul și era tiparului*, Editura Politică, București, 1975.